

FRANSIZ SEYYAH HOMMAIR'IN SEYAHATNAMESİNDE 19. YÜZYILDA ASTARHAN

IN THE TRAVELOGUE OF FRENCH TRAVELLER HOMMAIRE- ASTRAKHAN IN THE 19TH CENTURY

Ayşegül KUŞ *

Öz

Tarih boyunca sahip olduğu önemli geo-stratejik konumu gereği, Hazar Denizi pek çok milletin hâkimiyet tesis etmek istediği bir bölge olmuştur. Bugün de Ortadoğu gibi önemli enerji merkezlerinden biri olan Hazar havzası, sahip olduğu zengin petrol yatakları ile milattan önceki dönemlerde bile bilinmekteydi. Astrahan Hanlığı'nın arazisi batıda Kuban ve Don nehri ve doğuda Nogay Orda'sı ile sınırdı. Hanlığın toprakları güneyde Terek Nehri'ne, kuzeyde ise Volga ile Don nehrinin arasında bulunan topraklara kadar uzanmaktaydı. Ancak Astrahan Hanlığı'nın ömrü kısa süreli olmuş; sürekli olarak yaşanan taht mücadeleleri sonucunda zayıflamış ve 1556 yılında Rus Çarı Korkunç İvan tarafından ilhak edilmiştir. Rusya'nın izlediği yayılmacı siyasetten rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti ise Orta Asya'daki hanlıkların da kendisinden yardım istemesi üzerine harekete geçmiş, ancak olumlu bir netice elde edememiştir. Böylece Rusya ele geçirdiği Kırım, Kazan ve Astrahan gibi hanlıklar vasıtasıyla gerek bölgede nüfuz alanını genişletmeyi gerekse ele geçirdiği yerlerde kendi siyasi ve idari sistemini tatbik ederek bölgede meşruiyetini güçlendirmeyi hedefleyen bir strateji izleme yoluna gitmiştir. Dolayısıyla, Hazar havzasının ekonomik açıdan önemli limanlarından biri olan Astrahan, bulunduğu özel konum nedeniyle bölgeye gelen pek çok yerli ve yabancı seyyah ve araştırmacının da dikkatini çekmiş ve eserlerinde kendine yer bulmuştur. Bölgeye gelen bu seyyahlardan biri de Xavier Hommaire De Hell'dir. İşte bu çalışmanın amacı, onun "Travels in the Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus" adlı seyahatnamesinden yola çıkarak, 19. yüzyılda Astrahan'ın içinde bulunduğu siyasi, idari, sosyo-kültürel durumu ve bölge tarihini aydınlatmaya yönelik kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler

Hazar Denizi, Astrahan, Seyyah, Hommaire, seyahatname, sosyo-kültürel yapı, siyasi ve idari yapı.

Abstract

Throughout the history as a result of its geo- strategic position, the Caspian Sea has been the region where many nations wanted to establish domination. In our own time known as one of the most important energy centers like the Middle East, the Caspian Sea was also known as the region which is rich in the petroleum resources even before the periods of Before Christmas. The lands of khanat of Astrakhan had the borders with Kuban and Don in the west and with the Nogay Orda in the east. The lands of the khanet lies till the Terek river in the south and in the north lies till the lands between Volga and Don. However, the life of the khanat was very short; as a result of the permanent

* Öğr. Gör. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, aysegulkus@hotmail.com

throne struggles it lost power and it was annexed by the "Terrible Ivan" in 1556. The Ottoman Empire was displeased with the expansionist policies followed by Russia and upon the help demanded by khanats in the the Central Asia took a step but it could not achieve a positive result. Hence, through the conquests of Crimea, Casan and Astrakhan Russia not only aimed to expand its domain in the region but also aimed to follow a strategy to strengthen its power in the places that were captured by applying its own political and administrative system. Consequently, Astrakhan being economically one of the most important ports of the Caspian region as a result of its specific position also drew the attention of many local or foreign travellers and researchers who visited and it took its place in their books. One of the travellers who visited the region is the French traveller called Xavier Hommaire De Hell. The aim of this study is to make some contributions to enlighten the political, administrative and the socio-cultural structure of Astrakhan and the history of the region in the 19th century using his travelogue titled as "Travels in the Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus".

•

Keywords

Caspian Sea, Astrakhan, Traveller, Hommaire, Travelogue, Political and administrative structure, Socio-cultural structure.

GİRİŞ

Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında yer alan ve günümüzde bir kısım Tatarların yaşadığı Astarhan şehri, sahip olduğu doğal kaynaklarının yanı sıra yük gemiciliğinin yoğun şekilde yapıldığı İdil Nehri'nin aşağı tarafında bulunmasından ötürü, jeopolitik ve jeostratejik açıdan Avrasya'nın önemli bir noktasını teşkil etmektedir. Günümüzde burada yaşayan Tatar unsurları, Astarhan Tatarları olarak adlandırılmaktadır. Bu Tatar unsurlarının dili Türkçe; dinleri ise İslam'dır (Koç 2012:456). Bugün Tatarların yaşadığı bu bölgenin geçmişi Türklerin tarihi ile yakından ilişkilidir. Çünkü burası ilk Hun göçlerinin gerçekleştiği bölgedir. Buna ek olarak, bölge, önemli Türk devletlerinden biri olan Hazar Kağanlığının da merkezi ve aynı zamanda Peçenek ve Kıpçak gibi Türk topluluklarının da daimi göç alanlarından birisi olmuştur (Arat 1992:415). Hakkında geniş bilgiler bulunan ve aynı zamanda günümüz Astarhan'ın yerinde kurulmuş olan en eski şehir, Hazarlar dönemine ait olup bir dönem Hazarlara başkentlik yapmış olan İdil ya da Etil şehridir (Ünal 2008:228). Astarhan şehri, 9. ve 10. yüzyıllarda İdil ya da Etil diye adlandırılan şehrin kalıntıları üzerinde kurulmaya başlamış ve zaman içerisinde Hazar Denizi'ne doğru genişleme göstermiştir (Artamonov 2004:501).

İtil şehrinin Hazarların yeni idari merkezi olarak ortaya çıkmasından sonra bölge hızlı bir şekilde Türkleşme süreci içine girmiştir. Ortaçağ Arap ve Fars coğrafyacıları¹ eserlerinde sıkça bu şehirden söz etmişlerdir. Bu coğrafyacıların aktardıklarına göre, İtil şehri *Sarığşen* ve *Hanbalıg* olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı (Şeşen 2004:36-82). 10. yüzyıl ortalarına kadar Hazar Kağanlığı Doğu Avrupa'nın en güçlü ve büyük devleti olmaya devam etmiş ve bu tarihlerden sonra hızlı bir çöküş süreci içine girmiştir (Akdes 2002:41) 968 tarihlerinde, Kiyef Knezi Svyatoslav tarafından hücumu uğrayarak, Don boyu ve Kuban bölgesi ve Tamatarhan şehri Rusların hâkimiyeti altına girmiştir. Hatta bazı iddialara göre, Knez Svyatoslav Hazarların başkenti olan İtil şehrini almış ve tahrip etmiştir (Akdes 2002:43). Bu tarihten sonra İtil şehri eski canlılığını kaybetmeye başlamıştır. Örneğin, 10. yüzyılda İbn Havkal ve 11. yüzyılda Ebu Reyhan el-Biruni gibi kimi seyyahlar şehrin harap durumda olduğundan bahsetmektedirler (Şeşen 2004: 200; Golden 2006:175-177). Daha sonra İtil şehrinin kurulduğu bölgede Saksın şehri ortaya çıkmıştır (Golden 2006:259). 13. yüzyılda Moğol istilasına maruz kalan Saksın şehri sekiz yıl süren bir direnişten sonra 1236'da Mengü Han zamanında Moğol ordusu tarafından ele geçirilmiştir. Bundan sonra Astarhan şehri Saksın'ın yerini almaya başlamıştır (Koç 2012: 458). Moğol Hanı, Batu Han'a ziyaret için bölgede buluna seyyah W. Rubruk 1253-1255 yıllarına dair kaleme aldığı gezi notlarında, etraflı bir şekilde Moğolların ancak sekiz yıl süren bir kuşatma neticesinde Summerkent'i alabildikleri bilgisini verir (Rubruk 2001:132). Rubruk'un aktardığı bu bilgilerden Summerkent'in Saksın şehri olduğu anlaşılmaktadır.

Cengiz'in ölümünden sonra oğulları tarafından kurulan Moğol-Türk Kağanlığının gerçekleştirdiği fütuhatin en önemli kısmını 1237-1241 yıllarında cereyan eden Doğu Avrupa istilası teşkil eder. Zira hem Altınordu hem de onun bir bakayası olan Kırım, Kazan ve Nogay Hanlıklarının tarihi bu istila ile yakından ilişkilidir (Kurat 1988:120). Astarhan şehri Moğol istilasından sonra Doğu Avrupa'da meydana getirilen en güçlü siyasi teşekkül olan Altın Ordu Devletinin tarihinde de önemli bir rol oynamıştır. Özellikle Altın Ordu Hanlarının şehirleri

¹ Örneğin, İbn Rusteh ve Gerdizi gibi 10. ve 11. yüzyılda yaşamış olan âlimler eserlerinde şehre dair ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2001; Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler, Yusuf Ziya Yörükhan (çev.), İstanbul 2004.

kendi göçebelerine sürekli olarak yağmalama siyasetini bırakmaları neticesinde, şehir Tatarlar için önemli bir siyasi ve idari merkez olmuştur. Böylece Astarhan ekonomik olarak da gelişmeye başlamıştır (Koç 2012:459). Özellikle şehir 14. yüzyılda önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Ayrıca ünlü Arap seyyah İbn Battuta eserinde ilk kez şehrin adından *Hacı Tarhan* olarak bahsetmiştir (İbn Battuta 2004: 485). Ancak 1241 yılında kurulan Altın Ordu Devleti pek çok sebepten dolayı gittikçe zayıflamaya başlamıştır. Aksak Timur'un arka arkaya indirdiği iki darbeden sonra, Altın Ordu devleti hızlı bir şekilde yıkılma süreci içine girmiştir (Kurat 1988:137). Bazı araştırmacılar tarafından Altın Ordu'nun ani ve beklenmedik bir şekilde 1359'da Berdibek'in ölümünden sonra sona erdiği kabul edilmektedir. Bu dönem Altın Ordu'nun "Huzursuzluk Zamanı" olarak adlandırılır. Aslında bu durum, o dönemde baş göstermiş olan ve tüm Avrupa'yı kasıp kavuran *Kara Ölüm* olarak da bilinen veba salgınının bir sonucudur. Veba salgını ilk olarak 1340'larda Altın Ordu'da görülmüştü. Şüphesiz, Kara Ölüm'ün Altın Ordu ve Orta Asya toprakları üzerinde yaşayan nüfus üzerindeki etkileri korkunç olmalıydı. Kara Ölüm'ün Altın Ordu'nun güney bölgelerindeki pek çok yerleşim birimini etkilediği bilinmektedir. Örneğin, sadece bir dalga sırasında, Kırım'da yalnızca 85.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Ayrıca Kara Ölüm'ün muhtemel sonuçları büyük ölçekli nüfus kayıplarını, siyasi yapılarıdaki istikrarsızlıkları, kültürel ve teknolojik gerilemeyi, enflasyonu ve nüfus baskısını da beraberinde getirmiştir (Schamil: 1993, s. 449). Buna ek olarak, Cengiz oğulları ve mirzalar arasında cereyan eden kanlı mücadeleler bu çöküş sürecini daha da hızlandırmıştır (Kurat 1988:145). Bu darbeler neticesinde Astarhan şehri doğu ve batı arasındaki ticaretin antreposu olma özelliğini kaybetmeye ve dolayısıyla ekonomik önemini yitirmeye başlamıştır (Barbaro 2009: 32).

Böylece 16. yüzyılın başında Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti olan ve Moskova Knezliğinin yükselmesinde büyük payı olan Altın Ordu devleti ortadan kalkmış ve onun yerine Kırım, Kazan ve Hacıtarhan'da yeni hanlıklar kurulmuştur (Kurat 1988:146). Altın Ordu Devleti ortadan kalmakla birlikte, bu devletin gelenekleri ve iddiaları diğer hanlıklarda daha uzun süre yaşamaya devam etmiştir (Kurat 1988:146). Altın Ordu Hanı Küçük Muhammed'in ölümünden sonra oğulları Mahmud ve Ahmed arasındaki taht mücadeleleri neticesinde Astarhan, Altın Ordu'dan ayrılma sürecine girmiştir. 1465'e kadar Altın Ordu Hanı olan Mahmud kardeşi tarafından tahttan indirilince Astarhan'a kaçmış ve şehri ele geçirerek Hanlığın temelini atmıştır (Koç 2012:462). Koç, Mahmud Han'ın tam olarak ne zaman öldüğüne ve oğlu Kasım'ın ne zaman Astrahan'da hâkimiyet kurduğuna dair kaynaklarda açık bir bilgi olmadığını söyler (Koç 2012:463). Ancak Kurat, Mahmud Hanın oğullarından Kasım'ın muhtemelen Nogay mirzaları tarafından 1466'larda Hacı Tarhan (Astarhan) da tahta çıkarılmış olabileceğini ileri sürer. Ona göre, böylece adeta Altın Ordu'nun payitahtı Astarhan'a nakledilmiş olmaktadır (Kurat 1988:274). Ancak 1554'te Rus ordusunun İdil Nehrinin aşağı kısmına düzenlediği ilk seferin zaferle sonuçlanması, Rusların bölgede hâkimiyet tesis etmesini sağlamıştır. Hatta Karabuşenko gibi bazı tarihçiler Astarhan Hanlığı'nın Rusya'ya bağlanma tarihini 1554 olarak belirlemek gerektiğini ileri sürmektedirler (Koç 2012:477). Rusların desteği ile Astarhan'ı ele geçiren Derviş Ali Han, tahtında ancak Rusların desteği ve onayı ile oturabilmekteydi (Kurat 1988:279). Derviş Ali Han, Rusların bunlarla yetinmeyeceğini anladığı için onlara karşı Kırım Hanı ile Osmanlıdan yardım istemiştir. Ancak Derviş Ali Hanın bu münasebetleri Rus ajanları tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Rus çarı IV. İvan, Astarhan şehrinin Kırım yahut Türklerin hâkimiyetine geçmesine asla razı olamayacağından Rus kuvvetleri İdil Nehri boyunca harekete geçirilerek 1556 yılı sonunda Astarhan şehri ani bir baskında işgal edilmiştir. Böylece Rusların Astarhan'ı işgalleriyle Astarhan Hanlığı da sona ermiş olmaktadır (Kurat 1988:274-280). 1556 yılından sonra Hazarlardan itibaren yeni şehirlerin kurulması neticesinde nüfus

bakımından yoğun bir şekilde Türkleşen aşağı İdil havzasında kurulan Astarhan şehri Ruslar tarafından ele geçirilmiş ve bu tarihten sonra bölgede Rus hâkimiyeti başlamıştır. Dolayısıyla on asırdan fazla bir Türk nehri olan İdil Nehri bu kez baştanbaşa bir Rus Nehri haline gelmiştir (Kurat 1988:280).

Astarhan, stratejik konumu ve ticaret merkezi olması dolayısıyla gerek Altınordu öncesi, gerekse sonrasında Avrasya'da kurulan devletlerin nüfuz ve hâkimiyet kurma mücadelesine sahne olmuş bir şehirdir. Bu bağlamda, tarihi süreç içerisinde hem doğulu hem de batılı seyyah ve araştırmacılar şehre büyük bir ilgi göstermişlerdir. Bölgeye gelen bu seyyahlardan birisi de Fransız asıllı Xavier Hommaire de Hell'dir. Bu çalışma 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarında bölgeyi ziyareti esnasında gözlem ve incelemelerini kaleme aldığı ve Fransızcadan İngilizceye çevrilen "Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus" adlı dayanmaktadır. Amacı ise, 19. yüzyılda Astarhan şehrinin fiziki, siyasi, idari, sosyo-kültürel yapısını aydınlatmaya çalışmak ve bölge tarihine bazı katkılar sağlamaktır.

1. Fiziki Yapı

Bu başlık altında Madran (1985: 1311-1312) tarafından yapılan sınıflandırma kullanılarak Astarhan şehrinin yerleşim alanı ve görünümü, tarihi geçmişi, iklim ve bitki örtüsü, sosyal yaşamın merkezi olarak çarşı, pazar, meydan, kale, sokaklar, mahalleler, konut tipleri, ulaşım ağları gibi konular seyyahın gezi notlarından yola çıkarak değerlendirilecektir. Hell, ilk olarak Astarhan'ın tarihi geçmişi hakkında bilgi verir. Seyyah, bölgenin siyasi geçmişine bakıldığında burada meydana gelen siyasi olarak devrim niteliğinde olan gelişmelerin içinde yer alan kentin bu bakımdan bölgenin önemli bir şehri olduğuna dikkat çeker. Bu nedenle, o, şehrin kısa bir tarihi geçmişi hakkında bilgi vermesinin okuyucu tarafından da hiç şüphesiz takdir edileceğini söyler. Hell, Astarhan'ın Batu Han tarafından kurulan devletin bir parçası olduktan ve pek çok siyasi karışıklıktan sonra nihayet 15. yüzyılın başında bağımsız bir devlet olduğunu söyler. 150 yıl sonra ise Ruslar ile Tatarlar arasında çıkan mücadelenin bu toprakların Rus Çarının hâkimiyetine girmesi ile sonuçlandığını belirtir. O, 1554'te Korkunç İvan'ın (IV. İvan) kısmen hile ile kısmen de askeri güç kullanarak Hazar Hanlığının sahibi olduğunu ve hem Kazan hem de Astarhan Hanı unvanı alan ilk çar olduğunu söyler. Ayrıca Ruslar açısından oldukça kazançlı olan Astarhan'ın ele geçirilmesi, bölgede yaşayan çok sayıda topluluğun Rus hâkimiyeti altına girmesine yahut göç etmelerine yol açmıştır. 1554'ten itibaren burası Rusların hâkimiyeti altındadır. Fakat kent Altın Ordu Devleti zamanında sahip olduğu eski ihtişamından oldukça uzaktır (Hell:178). Seyyahın da belirttiği gibi Astarhan'ın Ruslar tarafından ele geçirilişi, Rusya için tarihinin en büyük kazançlarından biri olmuştur. Zira Kazan'ın ardından Astarhan'ın ilhaki Kafkasya, Sibiry ve Orta Asya yönünde Rusya'nın yayılmasında kilit bir rol oynamıştır. Ayrıca IV. İvan hem bölgede hem de Batılı devletler nezdinde büyük bir prestij kazanmıştır. Rusya böylece Hazar Denizine kadar ulaşmayı başarmıştır (Ünal 2008:238). Akabinde Hell, Astarhan'ın ele geçirilişinden 15 yıl sonra Osmanlı Devletinin Kırım Tatarları ile birlikte bölgeye bir sefer düzenledikleri, ancak bu seferin başarısızlıkla sonuçlandığı bilgisini verir. Ayrıca bu sefer sırasında Osmanlı ordusunun büyük kayıplar verdiğini belirtir (Hell 178). Osmanlı Devleti daha Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölgeye bir sefer yapmak istemiş, fakat Malta seferinin araya girmesi ile bu bir süre ertelenmiştir. II. Selim döneminde bu seferin yapılması tekrar gündeme gelmiştir. Zira Rusların Kafkaslara doğru yayılması, Kazan ve Astarhan'ın ele geçirilmesinde sonra bölgeden kaçarak İstanbul'a gelen mültecilerin İdil boyu Müslümanlarının Rus zulmüne maruz kaldıklarını söylemeleri, Özbek ve Buhara Hanlarından gelen elçilerin bölgenin işgal edilmesiyle cami ve

mescitlerin yıkıldığını, Müslümanların katledildiğini, Orta Asya hacıların yol güzergâhının kapandığını ve ticari bakımdan emniyetin ortadan kalktığı yönünde şikâyetleri, Osmanlı Devletini bölgeye bir sefer düzenlemeye mecbur bırakmıştır (Akdes 1988:34). Ayrıca Rusların Kazan ve Astarhan'ı işgal ederek İdil boyuna bütünüyle hâkim olması, Kırım Hanlığını da rahatsız eden bir meseleydi. Bu nedenle, Kırım Hanı 1568 'te Osmanlı padişahına gönderdiği namede, Astarhan'ın Orta Asya ve Rusya Müslümanları için önemine işaret ederek, bölgenin yeniden ele geçirilmesinin gerektiğine vurgu yapmıştır (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2005:5-6). Neticede 1569 yılı İlkbaharında Kefe Beyliğinin başı olan Kasım Bey kumandasındaki Osmanlı Ordusu sefere çıkmıştır. Ancak sefere geç başlanması, iklim koşullarının göz ardı edilmesi, kanalın açılmasından önce bölgede ciddi araştırmaların yapılmaması ve Kırım Hanı Devlet Giray'ın olumsuz tavır takınması gibi faktörler, seferin, seyyahın da belirttiği üzere, başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur (Kurat 1988:160).

Seyyah ayrıca 17. yüzyılın sonlarına doğru bölgenin kısa fakat oldukça kanlı bir devrim hareketine sahne olduğunu söyler. Ona göre, isyanı başlatan Stenko Razin kendisini kentin yöneticisi ilan etmiş ve şehirde korkunç katliamlar yapmıştır. Bu durum kısa süre için Rusya'yı uğraştırmıştır. Fakat sonunda Astarhan şehri, Rus yönetimin önemli bir merkezi haline gelmiştir (Hell:178). Görüldüğü gibi, seyyah okuyucuya diğer konular hakkında bilgi vermeden önce kentin tarihi geçmişi hakkında özet niteliğinde bilgiler vermektedir.

Hell, devam eden satırlarda kentin sahip olduğu yapılar hakkında da özlü bilgiler sunar. O, şehirde çok sayıda meydan, kilise ve cami olduğunu söyler. Şehirde önemli bir yeri kaplayan kuşatılmış eski kulelerin ve surların, şehrin geçmişinde sahip olduğu savaşçı ününü anımsattığını belirtir (Hell:178).

Hell, kentin iklimi hakkında da bazı bilgiler verir. O, Astarhan'ın ikliminin kuru ve çok sıcak olduğunu söyler. Üç ay boyunca kentteki sıcaklığın 35° derecenin altına düşmediğini belirtir. O, bu aşırı sıcaklığın hem zihni hem de bedeni olumsuz etkilediğini ve bu nedenle Astarhan'da yaşayan insanların tembel ve uyuşuk olduklarını söyler. Fakat iklimin kuru olması sonucu, atmosfer bir ressamı büyüleyecek şeffaf bir saflığa sahiptir. Zira bu durum, İtalya'da olduğu gibi her şeye belli bir sıcaklık ve berraklık katmaktadır (Hell:181). Ayrıca seyyah, şehirde yaşayanları ancak en çok da kente gelen yabancıları rahatsız eden şeylerin başında, sivrisinek ve haşeratların geldiğinin altını çizer. Hatta şehirde bu durumdan duyduğu rahatsızlığı şu şekilde dile getirir:

Bu sivrisineklerin sürekli bir şekilde her yönden saldırmaları tüm önlemleri etkisiz hale getirmektedir. Hatta geceleri kendinizi bir bezle sarıp sarmalasanız da hiçbir işe yaramaz. Yalnızca bu yaratıkların sebep olduğu rahatsızlıktan mustarip olmazsınız aynı zamanda görülmeyen bir düşmana karşı verdiğiniz etkisiz çabalardan yorgun düşersiniz (Hell:181).

Yine 19. yüzyılın başlarında Astarhan'da bulunan Gamba, şehrin ikliminin ve havasının güzel olduğunu belirtir. Kentte çalışan bir doktorun kendisine aktardığı bilgilere göre Astrahan'daki ölümler toplam nüfusun 1/30'u oranındadır. 1817 yılında 45 bin nüfuslu şehirde bir yılda ölenlerin sayısı ise yaklaşık olarak 1.400 kişi kadardır. Aşı bulunmasına rağmen ölenlerin 1/3'ünü 5 yaşın altındaki çocuklar oluşturmaktadır. Şehirde 100 yaşını geçen birkaç kişi bile vardır (Gamba 1826:423). Gamba'nın verdiği bilgilerden bölgenin sağlıklı olan iklim koşullarının insan sağlığı üzerinde olumlu etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 19. yüzyılın genel sağlık koşulları göz önüne alındığında kentteki ölüm oranlarının düşük olduğu dikkat çekmektedir.

Hell, kentte bulunan yapılar hakkında da bilgiler verir. O, ilk olarak Astarhan'da 146 cadde ve sokak, 46 meydan, 8 pazar, bir park, 11 ahşap ve 9 tane taş köprü, 2 tanesi katedral olmak üzere 37 kilise (34 tanesi taş ve 3 tanesi ahşap), 2'si taştan inşa edilmiş 15 cami ve sadece 288'i

taştan olmak üzere 3883 ev olduğu bilgisini verir (Hell:181). Hell'in verdiği bu sayısal verilerden kentin fiziki yapısına dair detaylı ve dikkatli gözlem ve incelemelerde bulunduğu ya da resmi kayıtlardan yaralandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Hell, bölgeye gelen seyyahların gezi notlarında yer alan Astarhan şehrinin bağ ve bahçelerine ve buralarda yetişen meyvelere dair yapılan anlatımların maalesef gerçekleri yansıtmadığını altını çizer. Zira kentin etrafında sadece 75 tane bağ bulunmaktadır ve bu bağ ve bahçeler İran usulü ile yapılan bir sulama ile ancak meyve verebilmektedir. Bununla birlikte, tamamen kötü olmasa da üretilen meyveler vasattır. Yetiştirilen üzümler ancak sofraya tüketimine uygun olup şarap üretimi için uygun olan kalitede değildir. Ünlü olan kavununa gelince, şehir halkı burada yetişen kavuna pek itibar etmez. Halk genellikle Kherson ve Kırım'da yetişen kavun türünü tercih eder. Seyyah kendi tahminine göre, Astarhan'ın gezi notlarında meyveleriyle ünlü olarak adından söz ettirmesinin muhtemelen Rus işgali öncesi dönemine ait olabileceğini söyler (Hell:182). Hell, akabinde kentin sokakları hakkında bilgi verir. Ona göre, Astrahan'da kaldırım bir lükstür ve burada yaşayan insanlar tarafından bilinmemektedir. Bu nedenle, şehir içindeki sokaklar en az kentin banliyösü kadar toz toprak içindedir. Buna paralel olarak, 19 yüzyılın ikinci yarısının hemen başında 1850 yılında kentte bulunan Sears da şehirdeki sokakların düzgün olmadığını söyler. Ayrıca ona göre, cadde ve sokaklar kaldırım taşı ile döşeli değildir ve oldukça pis durumdadır. Buna ek olarak Sears, yazın sokakların toz içinde ve kış aylarında ise çamur içinde olduğu bilgisini verir (Sears 1855:249). Sears da kentte yaklaşık olarak 150 cadde ve sokak, 50 meydan, 8 pazar, 11 tanesi ahşap ve 9'u taş olmak üzere 20 köprü bulunduğunu belirtir (Sears 1855:249). Sokaklar aşırı sıcak nedeniyle gündüzleri neredeyse terk edilmiş bir görüntü arz etmesine karşın, oldukça yüksek derecede bir sıcaklıktan ancak akşam uyanan kentin sokakları gündüze nazaran az da olsa canlı ve çekici bir görünüm kazanır. Akşamları herkes alacakaranlığın serinletici havasını tenefüs etmek için sokaklara çıkmak için acele eder. Ayrıca insanlar sokaktan gelip geçene bakarak kendilerini eğlendirmek için kapı önlerinde otururlar. Dükkânlarda büyük bir hareketlilik başlar ve çeşitli ırk ve dillere mensup olan çok sayıda insan, köprüler ve ağaçlarla çevrili iskele boyunca yürürler. Kanal ise içleri türlü meyvelerle dolu olan kayıklar dolup taşar. At arabacıları şehrin her tarafına koşuştururlar. Böylece kente gelen kişiyi şaşırtan ve büyüleyen şehir, adeta bir gala havasına bürünür. Herhangi bir gezgin bu caddelerde dikkatini çekebilecek şeyleri toplu halde görme fırsatına sahiptir. Örneğin, şehrin merkezinde bir Tatar yapısı ile birlikte zamanla rengi siyahlaşmış, mimari üslup bakımından insanı ortaçağa kadar götüren büyük bir bina yer almaktadır. Diğer bir yapı ise bir kervansarayın tam karşısında batılı birine ait olan şık bir tuhafiye dükkânıdır. Muhteşem bir katedral çeşmesi ile küçük bir camiye gölgelemektedir. Beyaz bir gölge eski bir sarayın galerisinin altına gizlice süzülürken, bir grup Avrupalı genç bayanın oturduğu Mağribi mimari üslup taşıyan balkon ise insana Paris'i hatırlatır. Bununla birlikte seyyah kentin sokak ve caddelerinde tüm tezatların bir arada görülebileceğini ve böylece bir sokaktan diğerine geçerken tüm mekân ve zamanlara giderek önemli miktarda gözlem ve incelemelerde bulunabileceğini söyler. Buna ek olarak, Rusların tarihi geçmişi çok eskilere uzanan böyle bir kente sahip oldukları için gurur duymaları gerektiğini belirtir. Çünkü Astarhan diğer Rus şehirleri gibi soğuk ve monoton bir yer değildir (Hell:180-181).

Seyyahın verdiği bilgilerden, kentin çok eskilere uzanan tarihi geçmişinden ve fiziki yapısının önemli bir parçası olan sokak ve caddelerinden ve bazı yapılardan oldukça etkilendiği görülmektedir. Zira Hell'in kentin sokak ve caddelerini betimlerken oldukça romantik bir üslup kullandığı dikkat çekmektedir. Devam eden satırlarda Hell, kentte bulunan kiliseler hakkında da bilgiler verir. O ilk olarak Astarhan'daki kiliselerin Rusya'nın diğer yerlerinde bulunan

kiliselere baskın bir şekilde görülen Yunan mimari üslubu ile inşa edilmediklerine işaret eder. Ona göre, bu kiliselerin mimarisinde kullanılan ilk etapta insanın dikkatini çeken oymalar ve kule külahları olduğunu belirtir. Ayrıca bu katedral, 17. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş ve gök mavisi renginde zengin süslemeleri ile tavanda bulunan 5 tane küçük kubbesi ile kentten büyük yapısıdır. Buna ek olarak, yapı bakımından da Asya ve Avrupa karışımı olan mimari bir üslupla inşa edilmiştir. Seyyah kilisenin iç kısmında sanatsal olarak belli bir değer taşımayan çok sayıda resmin olduğunu, ancak tamamen gümüşten olan resim çerçevelerinin insanın dikkatini cezp ettiğini belirtir. Hell, şehirde bulunan en ilginç yapıyı ise *Büyük Peter* kalesi içinde adeta gizlenmiş olan küçük bir kilise olduğunu vurgular. O, bu kilisenin Mağribi bir mimari üslupla inşa edildiğini ve bir sanatçının dikkatini çekecek şekilde oyma ve süslemelerle bezeli olduğunu söyler. Ancak uzun zaman önce terk edilmiş olan kilisenin, bir depo vazifesi gördüğünü sözlerine ekler (Hell:181). Hell'in kentte bulunduğu 15 günlük süre zarfında (Hell:186) bazı keşif gezileri yaptığı ve bu geziler esnasında şehirde bulunan tarihi yapıtlara dair detaylı ve dikkatli gözlem ve incelemelerde bulunduğu görülmektedir. Onun kentte dikkatini çeken diğer bir yapı da tiyatro binasıdır. O, ilk olarak bu yapının gerçek anlamda bir tiyatro binasına benzemediğini söyler. Zira Hell bu binanın içinde çift sıra 30 adet nişle dekore edilmiş karanlık ve çirkin bir salon bulunduğunu ve orkestra bölmesinin de birkaç adet kirli kaftanla süslendiğini belirtir. Ayrıca o, orkestranın kaliteli olmayan bir keman ve yarım düzine kornetten oluştuğunu sözlerine ekler. Tüm salonun tiyatro perdesinin önünde yer alan mumlarla aydınlatıldığını ve böylece şehre gelen bir yabancı binayı görünce Hazar Denizi kıyılarında yaşayan insanların tiyatrodan ne anladığına dair bir fikir sahibi olunabildiğini vurgular (Hell:185). Seyyah her ne kadar kentte bulunan bu yapının Avrupa'da bulunan örneklere benzemediğini vurgu yapsa da Astarhan'da böyle bir binanın varlığı, şehrin 19. yüzyıldaki sosyo-kültürel gelişmişliğinin bir göstergesi olduğu düşünülebilir.

Hell'in gezi notlarında sözünü ettiği diğer bir yapı, cüzam ve bazı bulaşıcı hastalıkların tedavisi için yapılmış olan bir hastanedir. Ona göre, bu bina kentte birkaç yıldır vardır ve şehrin duvarlarından 75 verst² uzakta olan Volga Nehrinin ağzında inşa edilmiştir. O, bu yapının tarihçesinin oldukça ilginç olduğunu söyler ve yapı hakkında bazı bilgiler verir. Ona göre, bu bina şimdiki yerinde inşa edilmeden önceki kentin başka bir noktasında bulunmaktaydı. Ancak burası bina için uygun görülmediğinden ve bir mühendisin yapı için oldukça uygun olduğunu düşündüğü küçük bir adanın dikkatini çekmesi üzerine büyük miktarlarda paralar harcanarak bina bu adanın üzerine inşa edilmiştir. Büyük Peter'in Astarhan'dan ayrılmasından sonra kentin arşivlerinde bir belge bulunmuştur. Bu belgede karantina binasının inşası için en uygun olan noktanın bu küçük ada olduğundan söz edilmektedir(Hell:180).

2. Sosyo-kültürel Yapı

Bu bölüm başlığı altında Astarhan'ın 19. yüzyılın ilk yarısında sahip olduğu nüfus, nüfusu oluşturan etnik unsurlar ve kentteki sosyal yaşam seyyahın gezi notları ışığında verdiği bilgilerden yola çıkılarak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Hell, 4000 mil karelik bir coğrafi alanı kaplayan Astarhan eyaletinin nüfusunun 200.000'i göçebe olmak üzere sadece 285.000 olduğunu belirtir. O, tüm Asya ırklarının bir araya gelmesiyle oluşan Astarhan'ın merkez nüfusunu ise 45.703 olarak verir. Ona göre, bu nüfusun büyük bir çoğunluğunu Kalmuklar, Ruslar ve Tatarlar oluşturmaktadır (Hell:178). Bu nüfus içinde Tatarlar 5.000 kadardır. Gamba'ya göre ise şehrin nüfusu 1820 yılında yaklaşık olarak 40-45 bin kişidir. Gamba da Hell'e paralel olarak kentin nüfusunun Asya milletlerinin bir araya gelmesiyle oluştuğunu söyler. Ona göre, bu nedenle Astarhan'ın nüfusu Avrupalı bir özellik

² Verst (Rusça: верста, versta), bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre ve 3500 fite karşılık gelmektedir.

kazanmıştır. Dilleri, gelenekleri, dinleri, ahlak anlayışları birbirinden çok farklı olan şehirde yaşayan bu insanlar savaşlara, din değiştirmelere, aralarındaki rekabete rağmen son derece uyum içinde yaşamaktadır (Gamba 1826:421). Gamba ayrıca 1806 yılında 40 bin Kalmuk'un Hazar, Karadeniz, Volga arasındaki kırsal bölgede yaşadığını belirttiikten sonra, 1818 yılında şehirde yaşayan Kalmukların nüfusunu 14.650 kişi olarak verir. Buna ek olarak, Kalmuklar'ın Rusların ardından şehrin en kalabalık ikinci topluluğunu oluşturduğunun altını çizer (Gamba,1826:421). Sears, hem Hell hem de Gamba'ya paralel olarak kentin Ruslar, Kazaklar, Tatarlar, Kalmuklar, Ermeniler, İranlılar ve Hintliler gibi değişik dil, ırk ve dine mensup karma bir nüfusu olduğunu ve Volga Nehrinin doğusundaki geniş topraklarda yaşayan Kalmukların nüfus bakımından kentteki en kalabalık topluluk olduğunu vurgular (Sears 1855:247). Ayrıca kentin toplam nüfusunu 50.000 olarak verir (Sears 1855:250). Seyyahların verdiği nüfus verilerinden yola çıkarak 19. yüzyılın ikinci yarısında, yüzyılın ilk çeyreğine göre kent nüfusunda bir artış olduğu dikkat çekmektedir.

Hell, devam eden sayfalarda kentin nüfus bileşenlerini oluşturan etnik unsurlar hakkında bazı bilgiler verir. İlk olarak, o, şehirde yaşayan Ermenileri ele alır. Hell, dünyanın her yerinde olduğu gibi Astarhan'da da Ermenilerin ticaretle uğraştıklarını söyler. Ona göre, aslında Hristiyan olmaları dışında batı dünyası ile pek ortak yönleri yoktur. Gelenek ve görenekleri bakımından pek çok bakımdan Doğulu bir karakter sergilemektedirler. Ayrıca tıpkı Yahudiler gibi ticari anlamda her fırsatı değerlendirmeye çalışırlar. Ermeniler nerede yaşarlarsa yaşasınlar, ona göre, oldukça bencil bir topluluktur. Yahudiler gibi dünyanın her tarafına dağılmışlardır ve en belirgin karakteristik özellikleri, diğer etnik unsurlarla hiç karışmamış olmalarıdır. Seyyah buna ek olarak kentte yaşayan Ermeni kadınlar hakkında da bilgiler aktarır. O, İstanbul'da kahverengi bol mantoya benzer bir dış kıyafet giyen Ermeni kadınların burada başlarından ayakucularına kadar uzun siyah renkte bir kıyafet giydiklerini belirtir. Hell, bu dış kıyafetin iyi bir şekilde giyildiği takdirde zarif katlarla ayakucuna kadar döküldüğünü ve gören birine adeta Yunan heykellerini anımsattığını altını çizer. Fakat kadınların arasındaki en çarpıcı benzerliğin, olağanüstü zarif tavırları ve kendilerine has özellikleri koruma yönünde gösterdikleri onur olduğunun altını çizer (Hell:179). Seyyahın özellikle Ermeni kadınlara dair betimlerinde oldukça etkileyici bir üslup kullandığı dikkat çekmektedir. Ayrıca doğuda yaşayan Ermenilerin batıda yaşayanlarla dinleri dışında ortak yönleri olmadığına dair verdiği bilgi de doğruya gelen pek çok seyyahın verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısında Artvin'de bulunan Petersen de burada yaşayan Ermenilerin batıdan ziyade doğu kültürüne ait olan bir topluluk olduğunu vurgular (Petersen, 1885: 37). Dolayısıyla batılı seyyahların gezi notlarına yansıdığı kadarıyla, doğuda yaşayan hem erkek hem kadın Ermenilerin pek çok bakımdan baskın bir şekilde batı kültüründen ziyade doğu kültürünün bir parçası olduklarını belirtmek gerekir.

Akabinde seyyah Tatarlara yönelir. O, sayıları 5.000 kadar olan Tatarların ticaretle uğraştıklarını ve özellikle hayvancılık yaptıklarını söyler. Ayrıca Astarhan'da Tatarlara ait olan cami ve hamamların kente ayrı bir oryantal hava kattığını belirtir (Hell,181). Gamba, kentte yaşayan Tatar nüfusunun 10.000'in altında olduğunu ve Tatarların ağırlıklı olarak atların eğitimi ve sürü hayvanlarının bakımı ile uğraştıklarını söyler (Gamba 1826:399) Hell'in Tatarlara dair fazla ayrıntılı bilgi vermedi görülmektedir.

Seyyahın bilgi verdiği kentte yaşayan diğer bir etnik grup ise Hintlilerdir. O, en büyük uğraşları ticaret olan ancak uzun zaman önce kentte ticareti bırakan Hintlilerin birkaç din adamı dışında etkin bir nüfuslarının kalmadığını söyler. Hell, Hintlilerle Kalmuklar arasında uzun yıllar süren münasebetler neticesinde, bu iki topluluğun birbirleriyle karışarak melez bir

ırkın ortaya çıktığını ve bunların yanlış bir şekilde Tatar olarak adlandırıldığının altını çizer. Seyyah devam eden satırlarda Tatar olmadığını söylediği bu topluluğa dair bazı bilgiler aktarır ve şöyle der:

Kalmuk ve Hint olmak üzere iki Asyalı ırkın karışımı olan bu melez ırk, aslında daha çok Avrupalılara benzemektedir. Bu topluluk ne Kalmuklara özgü küçük gözlere ne de Hintlilere özgü olan siyah bir tene sahiptir. Bölgede aralarında yaşadıkları uyumsuz ve miskin halkın tersine her halleriyle kuzey insanının canlılığına ve sebatına sahiptir. Bu topluluk genellikle hamallık, arabacılık ve denizcilikle uğraşır. İş ne kadar zor olursa olsun asla pes etmezler ve işi bırakmazlar. Bu topluluk başlarına taktıkları kenarları geniş olan beyaz keçiden yapılmış şapkaları, uzun fizikleri ve cesur ve neşeli tavırları ile daha çok İspanyol katırcılara benzemektedir (Hell 179).

Görüldüğü gibi Hell, bölgede yaşayan ve Tatar olmadığını söylediği bu topluluğa karşı özel bir ilgi göstermekte ve adeta bir etnolog gibi hareket ederek bu topluluğa dair ayrıntılı bilgi vermektedir. Ancak iki Asyalı ırkın karışımı olan bu ırka bir takım batılı özellikler atfetmeye çalıştığını da belirtmek gerekir. Fakat diğer bazı seyyahlar gibi Kalmukların fiziksel ve bazı karakteristik özelliklerine dair bilgi aktarmaz. Fakat Hell'den çok kısa bir süre sonra bölgede bulunan Sears, Kalmukların diğer birtakım karakteristik özellikleri ile şehirde yaşayan diğer topluluklardan ayrıldıklarını söyler. O ilk olarak Kalmukların genel olarak kemikleri çıkık ve şişman; yüzlerinin oldukça düz olduğunu ve bir Kalmuk'un kafatasının bu nedenle kolaylıkla diğer insanlarınkinden ayırt edilebileceğini söyler (Sears 1855:247). Ayrıca kalın dudaklı ve küçük burunlu ve kısa çenelidirler. Bununla birlikte, soluk kahverengi bir tenleri vardır. Seyyah devam eden satırlarda onlar hakkında şu bilgileri verir:

Kıyafetleri oryantal ve başları Çinlilerininki ile hemen hemen aynı özellikler gösterir. Bazı Kalmuk kadınları burun deliklerine büyük altın halkalar takarlar. Onların ana besin maddelerini evcil yahut yabani hayvanlar oluşturur. Kalmukların reisleri bile hastalık yahut yaşlılık yüzünden ölmüş olan kokuşmuş hayvan eti yer. Aynı zamanda, bitki ve bitki kökleri ile de beslenirler. Özgürce beslenirler ancak uzun bir zaman dilimi için yemekten kendilerini mahrum edebilirler. Hem Kalmuk kadını hem de erkeği sürekli olarak tütün içer. Yaz aylarında çölün kuzey tarafında, kışın işe güney tarafında yaşarlar. Genellikle bir keçenin üzerinde uyurlar ve buna benzer bir şeyi de uyurken üzerlerine alırlar (Sears 1855:247).

Görüldüğü üzere, Sears diğer topluluklardan oldukça farklı olarak tanımladığı Kalmukların fiziksel, etnik, folklorik ve kültürel yaşamlarına dair Hell'e nazaran daha ayrıntılı bilgiler verir. Fakat Sears Hell'in yukarıda sözünü ettiği melez topluluk hakkında hiçbir bilgi aktarmaz.

Seyyah, Astarhan'da yaşayan Moğolların diğer topluluklara karşılaştırıldığında daha hareketli olduklarını, yüzyıllardır diğer yabancılarla etnik olarak karışmamaya özen gösterdiğini söyler. Hell, aynı etnik özgünlüğü Kalmukların yakın civarında yaşayan diğer topluluklarda, Tatarlarda ve Kazaklarda da gözlemediğini belirtir. Bununla birlikte, bu durumun Hint etkisi ile kaybolmaya başladığını görmenin ilginç bir durum olduğunu ve daha önce iddia edildiğinin aksine "Kafkasyalı" olarak tabir edilen otokton bir etnik yapının olamayacağını söyler. Ona göre buradaki etnik yapı, Orta Asya'daki etnik unsurun karışması neticesinde oluşmuş olması ihtimali daha güçlüdür (Hell:179-180).

Hell, devam eden satırlarda bölgede yaşayan İranlılar hakkında bazı bilgiler aktarır. O, tıpkı daha önce bölgede ticaretle uğraşan Hintliler gibi İranlıların da yavaş yavaş Astarhan'dan ayrıldıkları söyler. Bu durumu da Rusya'nın uygulamış olduğu ekonomik kısıtlamalar neticesinde İranlıların tüm ticari kaynaklarına zarar vermesi nedeniyle olduğunu belirtir. Hell, geçmişe nazaran ancak birkaç yüz kişiyle sınırlı olan bu İranlı nüfusun önemsiz bazı ticari

işlerle uğraştığını sözlerine ekler. Kentteki İranlı nüfusun her geçen gün azalmasının şehirde yarattığı etkiyi ise şu şekilde anlatır:

Astarhan'daki devasa büyüklükte olan İran hanlarından geçtik. Ancak eskiden her yerde ün salmış olan o muhteşem İran mallarından hiç birini göremedik. Depolar bomboştur. Bölgeye bir seyyah kaşmir ve ipekli kumaşlara yahut batılı birinin merakını cezp eden ve bir zamanlar şehre ekonomik anlamda zenginlik katan diğer Asya mallarına bin bir güçle ulaşabilmektedir (Hell: 180).

Seyyahın verdiği bilgilerden Rusya'nın bölgede uyguladığı mali politikaların neticesinde koyduğu birtakım ekonomik kısıtlamaların Astarhan'daki ticari faaliyetleri durma noktasına getirdiği ve şehirde ticaretle uğraşan Hint ve İranlı nüfusun bu nedenle kenti terk ettikleri anlaşılmaktadır. Seyyahın da belirttiği gibi, Rusların belli dönemlerde izledikleri mali politikaların bölgedeki ticaretin hacminde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Rusların 1831 yılında Avrupa mallarına koymuş olduğu vergiler, İran transit ticaretini Trabzon'a yönlendirdiği gibi, ticaret kaçakçılığına da yol açmıştır (Issawi 1970: 23).

Gamba, İranlıların Astrahan'ın lüks bir bölgesinde oturduklarını ancak oturdukları semt ile yaşam tarzları arasında bir tezatlık olduğunu söyler. Çünkü seyyaha göre, İranlılar dışarıdan gözlemlendiğinde çok yoksul görünmektedirler. O, bu durumu, muhtemelen kendi zenginliklerini tehlikeye atmamak için, bilerek fakir görülmelerine bağlar (Gamba 1826:402).

2.2. Sosyo-Kültürel Yaşam

Hell, bir seyyahın en çok dikkatini çeken şeyin, dünyanın hemen her ülkesinde Fransa'nın tesis ettiği kültürel etki olduğunu söyler. Çünkü gerek tavır ve davranış gerekse siyasi fikirler bakımından bu kültürel etki her nerede bir medeniyet izine rastlanıyorsa hemen fark edilmektedir (Hell:184). Devam eden satırlarda seyyah kendini baskın olarak hissettiren bu kültürel etkiyi örneklendirmeye çalışır. O, pek çok Fransız yazarın eserlerinin Hazar Denizi'nin kıyılarında büyük bir istekle okunduğundan ve tıpkı Avrupa'nın büyük şehirlerinde olduğu gibi mükemmel edebi tartışmalara konu olduğundan haberi olmadıklarını belirtir. Ayrıca kendilerini Rus olarak adlandıran insanların hepsi Fransızca konuşmakta ve her ay Brüksel'den gelen en son yayınları takip etmektedir. Bununla birlikte, buradaki pek çok kütüphanede Lamartine, Balzac, Alexandre Dumas, Eugene Sue, George Sand, De Musset gibi yazarların kitaplarını gördüğünü sözlerine ekler (Hell:184). Seyyahın verdiği bilgilere bakılırsa, Avrupa'dan oldukça uzak olan Astarhan'da bile Fransız dili ve kültürünün, özellikle kendini Rus olarak gören nüfus arasında oldukça baskın olduğu anlaşılmaktadır.

Hell, Rus bayanların çok kitap okumalarından söz eder. Ona göre, Rus kadınları Tanrı vergisi bir beceriye sahiptirler ve oldukça nazik konuşurlar. Tek hataları kendilerini sadece romantik kitaplar okumaya sınırlandırmalarıdır. Zira bu tür kitaplar, onların Fransızların alışkanlıkları ve edebiyatı hakkında yanlış bilgiler edinmelerine yol açmaktadır. Seyyah Rus topraklarında en çok okunan iki yazarın ise Paul de Cock ve Pagault Lebrun olduğunu söyler. Bu yazarlar Fransa'nın seçkin yazarlarından daha fazla iştiyakla okunmaktadır. Hell, bazı Rus kadınlarının "Les Ducs de Bourgogne", "L'Histoire du bas Empire" "La Conquete de Normands" yahut yerbilimle ilgili bazı ciddi eserler okuduklarını bizzat müşahade ettiğini de söyler. Dolayısıyla, o, olağanüstü Fransız medeniyetinin tıpkı edebiyatı gibi burada istekli bir şekilde benimsendiğinin açık bir şekilde görüldüğünün altını çizer (Hell:184).

Hell, Astarhan'da yaşayan insanların güzel sanatlara olan ilgisi hakkında da bazı bilgiler verir. O ilk olarak Hazar Deniz'inin kıyısında olan bir şehirde insanları tıpkı Paris ve Viyana'daki insanlar gibi güzel sanatlara dair konuşmalarına şahit olmasının kendisi için

şaşırtıcı olduğunu söyler. Ayrıca, o kentte müziğe olan ilginin oldukça yüksek olduğunu ve Donizetti'nin pek çok parçasının şehirde eğitilmiş ve başarılı sesler tarafından icra edildiğini belirtir. Hatta seyyah, kentte dört çiftin oynadığı bir Fransız dansı olan kadrilin bile burada çok moda olduğundan söz eder (Hell:184). Hell'in şehirde bulunduğu esnada kentin eğitilmiş üst tabakası ile temasa geçtiği ve bu sosyal katmandaki insanlar arasında Fransız kültürüne olan ilgi karşısında şaşırdığı anlaşılmaktadır. Gezgin, bölgede daha önce bulunmuş olan seyyahların söylediklerinin tersine Astarhan'daki sosyal yaşam içinde hiçbir İngiliz, İtalyan yahut Fransız'ın olmadığını ve sosyal yaşam içinde sadece Rusların ve işçi olarak gönderilen Almanların olduğu bilgisini verir. Ancak kendisine söylendiği kadarıyla, kentte daha önce savaş esiri olan ve terzilik yapan oldukça zengin bir yaşam süren bir Belçikalı yaşamaktadır (Hell:184).

Seyyah kentin askeri, bürokrat ve üst tabakasının sosyal yaşamına da eğilir. O, kaldıkları süre zarfında, kentin idarecisi tarafından büyük bir balo verildiğini, bazı akşamlar ise bazı küçük davetler düzenlendiğini söyler. Hatta hava sıcaklığı tahammül edilemez boyutlarda olmasına rağmen davetlerin verildiği salonları son moda giysileri ile eğlenmek için can atan insanların tıka basa doldurduğunu belirtir. Akabinde katıldığı balo ilgili izlenimleri şu şekilde aktarır:

Valinin ikamet ettiği sarayın büyüklüğü karşısında şaşırdık. Oldukça zengin ve görkemli döşenmiş odalardan geçtikten sonra, etrafı kentin seçkinleri ile sarılmış olan valinin eşi olan Madame Timirasif'in bulunduğu özel salona geçtik. Madam Timirasif beni oldukça güzel Fransızca konuşan ve kısa bir süre sonra Paris'in moda dünyasındaki gibi oldukça sıcak çeşitli konular üzerine konuşmaya daldığım birkaç bayanla tanıştırdı. Ancak müzik başladı ve hep beraber oldukça iyi aydınlatılmış ve askerlerle dolu olan büyük bir salona geçtik. Mükemmel kadriller çalan orkestra yüksek bir platformun üzerindedir. Bitmek tükenmek bilmeyen mazurka³ eşliğindeki baloda, General Brigon'un, tüm Kazakların reisi olan kişinin, Kont Puşkin'in, Kazan Üniversitesini kuran bir kişinin, Amiral Lazaref'in, bir Kalmuk prensinin, prenses Dolgouruky'nin ve balo süresince tüm bayanların ilgi odağı olan genç bir İranlının isimlerini öğrendim. Bu yakışıklı İranlının oryantal yüzü, zengin kostümü ve Fransız kadrili ve mazurka dansını oldukça zarif bir şekilde icra etmesi – her şeyin ötesinde bir seyyah olması kendisini şaşırtacak bir biçimde ona ayrı bir hava katıyordu. Bu arada bütün Rus partilerinin ayrılmaz bir parçası olan çok sayıda albay ve onların subayları ile İngiltere ve Fransa'da da olduğu gibi apoletleri yıldızlarla dolu olan ekselanslarının taburlarını söylememe bile gerek yoktur (Hell:186).

Hell, okuyucuya balonun ev sahibesi olan valinin eşi hakkında da bilgi verir. O, valinin eşini, Rus üst sınıfın en mükemmel örneğini teşkil eden biri olarak betimler. Ona göre, baloya ev sahipliği yapan bu bayan oldukça seçkin, canlı, ilgi çekici ve çok farklı meziyetleri olan biridir. Kısacası bir kraliçenin sahip olması gereken tüm niteliklere sahiptir. Hell, balonun sabaha kadar süren büyük bir yemekle sona erdiğini sözlerine ekler (Hell:186). Seyyahın verdiği bilgilere bakılırsa, Avrupa'nın o dönem çok popüler merkezleri olan Paris ve Viyana gibi şehirlerinde üst tabakanın katıldığı davet ve baloların, Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan Astarhan şehrinde aynı mükemmellikte yapılması karşısında oldukça şaşırdığı görülmektedir. Zira batılı biri için gelişmiş ve medeni olmanın ölçütlerinden birinin de kadınlı ve erkekli olarak düzenlenen bu tür balo ve davetler olduğu anlaşılmaktadır.

Seyyah Astarhan'da yaşayan Hindu Brahman din adamları ve onların dini ritüellerine dair de bilgiler sunar. O, kente geldikten bir gün sonra Hindu Brahman din adamları tarafından yapılan bir akşam ayinine katıldığını söyler. Hell, onlar tarafından oldukça nazik bir şekilde karşılandıklarını ve davet edildikleri odanın içinde Türk divanları hariç hiçbir eşyanın

³ Mazurka, (Lehçe: Mazurek), çiftlerin daire oluşturarak yaptığı Polonya halk dansıdır.

olmadığını ve odanın batıya baktığını belirtir. Ona göre, odada dikkatini çeken tek şey, duvarın içine yapılmış küçük bir şapel ile ayin için hazırlık yapan iki rahiptir. Bu brahman din adamları önden beyaz bir kuşakla bağlanmış ve iki ucu yere kadar uzanan kahverengi giysiler giymektedir. Başlarında ise geniş kıvrımları olan beyaz muslinden yapılmış başlıklar takmaktadırlar (Hell:182). Devam eden satırlarda seyyah, bu Hindu ayininin ritüelleri hakkında kimi bilgiler verir. O, ilk olarak güneş hızlı bir şekilde batmaya başlayınca ve nihayet tamamen battıktan sonra şapelin içindeki bir heykelin önüne yerleştirilmiş çok sayıda mumun eşliğinde ayinin başladığını söyler ve ayin hakkında şu bilgileri verir:

Din adamlarından biri ilginç şekilleri olan kapları yıkamaya ve içlerini kutsal su ile doldurmaya başladı. Tapındıkları ana obje olan gri bir taş duvara yerleştirildi. Bize başrahip tarafından söylendiğine göre, dünyadan sıkılan bir aziz ve ona inananlar bu mistik taşın içinde inzivaya çekilmişlerdir. Bu nedenle, bu taş Hindulara göre hem kutsaldır hem de birtakım mucizeler gerçekleştirme özelliğine sahiptir. Birkaç dakika sessizlik içinde dua ettikten sonra, başrahip tütsüleri yakmaya başladı ve oda duman bulutu ile doldu. Böylece odada bulunan nesnelere daha belirsiz ve mistik bir hal aldı. Ayrıca aromatik kokuların sıcakla ve ortamın tuhaflığıyla birleşmesi üzerimizde öyle bir güçlü etki bıraktı ki, gerçekte hayali birbirinden ayırt etmekte zorlandık. Bizim yarı kendinden geçmiş halimiz brahmanunki ile tam bir uyum içindeydi. Onların dinsel coşkuları yerini yüzüstü yere kapanmaya bıraktı. Her şey tam bir sessizlik içindeydi. Fakat verilen işaretle iki rahip taşın önünde diz çöktü ve yavaşça bir dua okudu. Diğeri ise kolları çapraz şekilde göğsünde bağlı bir şekilde şapelden birkaç adım uzakta ayakta durdu ve tiz bir ıslık çaldı. Dördüncü din görevlisi elinde tuttuğu deniz kabuğu ile divanların birinin üzerinde çıktı ve arkadaşlarının gittikçe artan seslerine katıldı. Gözleri parladı ve vücut kasları gerginleşti; deniz kabuğu titredi; zil liderleri hızlı bir şekilde zili salladı ve ardından tuhaf ve bitmek bilmeyen tatsız bir sesle birlikte ortam oldukça tuhaf ve vahşi bir havaya büründü ki, sanki brahmanları şeytan ele geçirmişti. Onların deli gibi nitelendirilebilecek davranışları, mimikleri duadan ziyade kötü bir varlığı uzaklaştırmayı andırıyordu (Hell:183).

Seyyahın konuk olarak katıldığı ve deneyimlediği Hindu dinine özgün bu ayinden oldukça etkilendiği ve bu deneyimini okuyucuya ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği görülmektedir. Onun aktardığı bilgilerden bir batılı için bu dini ayinin kendisine tuhaf, gizemli ve mistik geldiği anlaşılmaktadır. Zira devam eden satırlarda, bu ayinin kendisi üzerinde bıraktığı etki hakkında bilgi verir. O, hissettiği duyguları betimlenin güçlüğü üzerinde durur ve yaşadığı bu deneyimi şaşkınlık, merak, tiksinti ve korku karışımı bir duygu olduğunu belirtir. Hatta eğer ayini gerçekleştirenler on dakikalık büyük bir yorgunluğun ardından bırakmak zorunda kalmasalar, kendilerinin bu manzarayı devam ettirmek için destek vermek isteyeceklerinden söz eder. Seyyah İstanbul'da kendinden geçmiş bir şekilde dönen ve inleyen dervişlerin tuhaf ve korku verici gösterilerini de izlediğini sözlerine ekler. Ayrıca Kalmukların dini ayinlerinde kullandıkları müziğin, zihinsel bir transa yol açmadığının altını çizer. Bununla birlikte Astarhan'da hiçbir din ve inancın bu anlamda Hindu inancı kadar aşırılıkları olmadığını belirtir (Hell:183). Gezin, itici olarak nitelendirdiği ayinin bitiminde yapılan bazı ritüeller hakkında da bilgi sunar. O, ayini yöneten kişinin, bir demet sarıçiçeği eline alarak Ganj nehrinden getirilmiş suya batırıldığını ve katılan herkese bu çiçekten verdiğini söyler. Akabinde bu kişinin bir parça hamuru eline alarak ona sembolik bir şekil verdiğinden ve 7 adet mumu buna yerleştirdiğinden söz eder. Ayrıca kutsal taşın üzerinde duran küçük beyaz bir deniz kabuğunu eline aldığını ve bunun için Ganj nehrinden gelen kutsal su ile doldurduğunu ve bu suyu odada bulunan insanların üzerine serptikten sonra ayinin sonlandığını sözlerine ekler

(Hell:183-184). Seyyahın Astarhan'da bulunduğu 15 günlük süre zarfında kentte yaşayan ve farklı etnik, dil, din ve kültüre mensup olan insanların özellikle kendisine farklı ve ilginç gelen sosyo-kültürel, etnografik ve folklorik yaşamlarına özel bir ilgi gösterdiği ve bu konuda yapıtında ayrıntılı bilgiler aktardığı söylenebilir.

SONUÇ

Özellikle 19. yüzyılın başında Kafkasya'da yaşanan kimi siyasi ve ekonomik gelişmelere paralel olarak bölgeye kendi ülkelerinin kimi menfaatlerini gözetmek adına çok sayıda batılı seyyah ve araştırmacının geldiği görülmektedir. Bu gelen seyyahların ekseriyetinin bölgenin fiziki, siyasi, idari, ekonomik, sosyokültürel, etnografik yapısı ve burada yaşayan halkları kimi özelliklerine dair eserlerinde önemli bilgiler aktardığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, Fransız seyyah Hell'in de farklı hareket etmediği dikkat çekmektedir. Zira o, Astarhan'da bulunduğu süre zarfında gezi notlarında kentin fiziki, siyasi, idari, sosyo-kültürel ve etnografik yapısının adeta bir fotoğrafını çekerek ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır.

Onun kentin özellikle üç yönüne daha fazla ilgilendiği görülmektedir.

Bunların ilki, kentin etnik-ırksal yapısıdır ve seyyah adeta 19. yüzyılın ırkçı antropolojisini kendisine şiar edinmişcesine, insanların tüm ırksal özelliklerini ayrıntısıyla betimlemektedir. Bu bağlamda, Astarhan'da yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğunun Kalmuklar, Tatarlar ve Ruslar'dan oluştuğunu ileri sürmektedir. Ağırlıklı olan unsurun Kalmuklar olduğunu, ancak bu ırkın Hint ırkıyla karışarak melezleştiğini ve daha çok Avrupalılara benzediğini söylemektedir. Nitekim bu topluluk ne Kalmuklara özgü küçük gözlere ne de Hintlilere özgü olan siyah bir tene sahiptir. Aksine batılılara benzemektedir.

İkincisi, halkın inançlarına olan ilgisidir ve adeta bir misyoner gibi tüm dini farklılıkları ve ritüelleri ayrı ayrı tasvir etmektedir. Onun ilgisi en çok çeken şey, Hıristiyan ve Müslüman nüfusla iç içe yaşayan Kalmukların inançları ve ritüelleridir. Buna göre, Kalmukların dini inanç ve ritüellerinde Hint etkisi egemendir. Ancak bu etki, Kalmukların otantik geleneklerine uyarlanmıştı ve bu yönüyle Hindularınki kadar katı değildir.

Üçüncüsü, kentte, Fransız ve Avrupa kültürünün izlerini sürmekte ve hatta doğulu bir kent olan Astarhan'da batılı kültürün nasıl yaşandığını çarpıcı bir dille anlatmaya özen göstermektedir. Bu bağlamda, Batı tarzı baloları, üst düzey sosyal çevrelerde yapılan entelektüel tartışmaları, yine üst sınıfların batı tarzı giyim kuşamlarını gündeme getirmektedir. Bir Fransız olarak, bir doğu kentinde, Fransız yaşam tarzının etkilerini gözlemlemekten şaşırıldığını dile getirmektedir.

Hell'in zihninin yoğunlaştığı bu üç husus, onun seyahat amacı ve seyahatnamesinin ideolojik alt yapısını sezinlememize olanak verecek niteliktedir. Bu ideoloji, oryantalist bir bakış açısı taşır ve etnik-ırksal belirlenime, dinsel farklılıkların ön plana çıkarılmasına ve Avrupa kültürünün, doğu kültürü üzerindeki etkisine odaklanır. Bu sayede, tüm gözlemler, bir batılının doğulu üzerinde kurmaya yöneldiği siyasal ve kültürel hegemonyanın araçları olarak yorumlanabilecek bir görünümde ortaya çıkar.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R.(1992), "Astarhan Hanlığı" *Türk Dünyası El Kitabı*, C.11, 2. Baskı, Ankara:TKAE Yayınları.
- ARTAMONOV, M. İ. (2004), *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, D. Ahsen Batur (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.
- BARBARO, J. (2009), *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Tufan Gündüz (çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- DE HELL, X. H., *Steppes of the Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus*, London: Chapman and Hall, 186, Strand.
- GAMBA, C. (1826), *Voyage Dans La Russie Meridional*, Paris.
- GOLDEN, P. B. (2006), *Hazar Çalışmaları*, Egemen Çağrı Mızrak (çev.), İstanbul: Selenge Yayınları.
- ISSAWİ, C. (1970), "Tabriz-Trabzon Trade,1830-1900: The Rise and Decline A Route", *International Journal Middle East Studies*, I, ss.18-27.
- İbn Battuta (2004), *İbn Batuata Seyahatnamesi I*, 3. Baskı, A. Sait Aykut (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KOÇ, D. (2012), "Aşağı idil Boyunda Hâkimiyet Mücadelesi ve Astarhan (Hacı Tarhan) Hanlığı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/1, ss. 455-494.
- KURAT, A. N. (1988), *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'e Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KURAT, A. N. (2002), *IV. ve XVIII. Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri*, 3. Baskı, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.
- MADRAN, E. (1985), "Seyahatnamelerde Anadolu Kenti", *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, C.III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Yusuf Ziya Yörükhan (çev.), İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Osmanlı Belgelerinde Kazan*, Kemal Gurulkan ve diğerleri (yay. haz.), Ankara:T. C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 72.,2005.
- PETERSEN, W., *Aus Transkaukasien und Armenien*, Leipzig 1885.
- SCHAMILOGLU, U., "Preliminary Remarks on the Role of Disease in the History of the Golden Horde", *Central Asian Survey* 12: 4 (1993), pp. 447-457
- SEARS, R., *An Illustrated Description Of Russian Empire*, New York 1855.
- ŞEŞEN, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yayınları, 2001.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988), *Osmanlı Tarihi*, C. III, II. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, F. (2008), "Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/HacıTarhan)", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 38, Erzurum, ss. 227-252
- VON RUBRUK, W. (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1254*, Ergin Ayan (çev.), İstanbul: Ayışığı Kitapları.